

АКЦЭНТУАЦЫЯ Ў «СЛОЎНІКУ ЦЯЖКАСЦЕЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ»

У. І. Куліковіч

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт,
вул. Святлова, 13а, 220006, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
nino-1924@mail.ru

Аналізуецца сістэма абазначэння націскных складоў ў слоўніку пры дапамозе спецыяльных знакаў ` (гравіс) і ´ (акут). Устаноўлена, што ўсе адзінкі лексікаграфічнага даведніка падзяляюцца на дзве групы: словы, дзе няма знакаў націску і словы, над якімі знак(і) націску стаяць. Аўтар прыходзіць да высновы, што ў слоўніку няма адзіных прынцыпаў выкарыстання знакаў націску, што адмоўна ўплывае на засваенне асобных акцэнталагічных і арфаэпічных нормаў беларускай мовы, патрабуе неадкладнай распрацоўкі рэкамендацый для рэдакцыйна-выдавецкіх супрацоўнікаў дзеля ўдасканалення культуры лексікаграфічных выданняў.

Ключавыя словы: акцэнтуацыя; націск; слоўнік; правілы акцэнтуацыі; практычнае пісьмо; норма акцэнталагічная; культура выдання; акут; гравіс.

Уводзіны. Адно са значэнняў шматзначнага тэрміна акцэнтуацыя – «абазначэнне націску ў словах ці фразе пісьмовага тэксту» [1, с. 16] з мэтай правільнага вымаўлення слова пры чытанні. Актуальнасць вывучэння сістэмы знакаў для ўказання на націскныя склады ў «Слоўніку цяжкасцей беларускай мовы» – першага «агульнадаступнага дапаможніка» [3, с. 3], дзе прыводзяцца і тлумачацца цяжкія выпадкі словаўжывання, формаўтварэння, акцэнталогіі каля 8 000 беларускіх слоў, абумоўлена, па-першае, той асноўнай задачай, якую вырашае гэтае лексікаграфічнае выданне – «садзейнічаць лепшаму засваенню норм пісьмовай і вуснай мовы, дапамагчы чытачу ў выбары варыянтаў слоў і форм, існуючых у межах літаратурнай мовы, у ацэнцы моўных фактаў з пункту гледжання правільнасці або няправільнасці іх ужывання» [3, с. 5]. Па-другое, дзеля стварэння рэкамендацый і правілаў для выкарыстання гэтых знакаў у беларускім практычным пісьме.

Таму задача артыкула – устанавіць, наколькі паслядоўна аўтары і рэдактары выдання выкарыстоўваюць спецыяльныя знакі для абазначэння націскных складоў у «Слоўніку цяжкасцей беларускай мовы» пад рэдакцыяй акадэміка АН БССР М. В. Бірылы і доктара філалагічных навук А. І. Падлужнага [3].

Асноўная частка. У сувязі з цяжкасцямі арфаэпічнага характару, як адзначаюць складальнікі, у слоўнік уключаны чатыры асноўныя групы лексем:

– фанетычныя дублеты: *за́гарадны* і *загаро́дны*, *за́ячына* і *зае́чына*, *збля́кнуй* і *зблэ́кнуйць*, *кайданы́* і *кайда́ны*, *Каля́ды* і *Коля́ды*, *ко́лішні* і *калі́шні*, *насу́праць* і *насупро́ць*, *не́сці* і *нясці*, *про́паліс* і *прапо́ліс*, *разгледзець* і

разглядзець, расквэціць і расквяціць, расяны і расяны́, стальма́х і стэ́льмах, угóру і ўга́ру і іншыя;

– словы з няўстойлівым або цяжкавызначальным націскам: *сўпраць – супро́ць, ця́жкі – цяжкі́, пады́спад, падсу́седзі, сярод іх іншамоўныя: аге́нт, ге́незіс, індустры́я, інсу́льт, карабіне́р і іншыя;*

– словы-амографы: *а́тлас – атла́с, га́ліна – галіна́, і́рыс – іры́с, гру́бы – грубы́, ма́чтавы – мачтавы́, за́крутка – закру́тка, за́раз – за́раз, за́стаўка – застаўка, не́прыяцель – непрыя́цель, разва́дны – разво́дны, разві́ты – разві́ты, разме́шаны – размяша́ны, саля́ны – саляны́ і іншыя;*

– словы, у якіх узнікаюць цяжкасці пры вызначэнні націску ў формах: *во́бласць – абласце́й, гарпу́н – гарпунá, капялю́ш – капелюша́, лінь – ліня́, сна́сць – снасце́й. Найчасцей гэта лексема, дзе пры змене формы слова націск пераходзіць з асновы на канчатак.*

Усе адзінкі, пададзеныя ў слоўніку, можна падзяліць на дзве групы: словы, дзе няма знакаў націску і словы, над якімі знак(і) націску ўжывае(ю)цца.

Група 1. Словы, дзе знак націску не стаіць. Да гэтай групы адносяцца.

1. Аднаскладовыя лексічныя адзінкі: *дом, дроб, даць, клей, клуб, лань, лгаць, леў, кадзь, кедр, кмен і кмін, клык, цяць, шарж, шанс, шлюб і іншыя.*

2. Асобныя аднаскладовыя словы, што пішуцца праз злучок або ўваходзяць у склад фразеалагізмаў: *стоп-кран, адзін на адзін, на злосць, але* (і такіх слоў большасць): *жыў-быў, ку-клус-клан, опера-буф, не на жарт, не ў лад, дзень у дзень, з часу на час, на жаль, на ўра́.* Сярод іх зафіксаваны выпадак, дзе націск падае на просты прыназоўнік – *на руку*, што супярэчыць агульнапрынятаму меркаванню, зафіксаванаму ў падручніках і дапаможніках: «У беларускай мове націск адзначаецца толькі ў знамянальных слоў. Службовыя словы далучаюцца ў маўленчай плыні да знамянальных слоў і не маюць тут, такім чынам, націску» [2, с. 196].

3. Словы, з літарай *ё*, якая абазначае націскны галосны гук: *ёўня, сёння, сёмга, акцёр, выкапнёвы, каёт, калёквіум, карцёж, касцёр, шавіёт, кампаньён, шампіньён, шасцёра, ясянёвы, юніёр, дзеўчанё і іншыя; у тым ліку і складаныя словы: вёчназялёны, галалёдзіца, густацёрты касцёвамазгавы, касцёва-сустаўны.* Выключэнні два: *цвё́рдакаме́нны, цвё́рданасе́лены.*

4. Словы-прыклады да ўсіх 80 правіл раздзела «ВЯЛІКАЯ ЛІТАРА» [3, с. 59–70]: *архіе́піскап, гідраэ́летрастанцы́я, Бі-бі-сі, «Нойе дойчэ бауэрнцайтунг», птушкафа́брыка імя Н. К. Кру́пскай, Усесаю́зны дзяржаўны інсты́тут кінема́таграфі́і, во́бласць Таска́на, Франкфу́рт-на-Ма́йне, Ханты-Ма́нсійская нацыяна́льная акру́га, кві́слінгі, бе́фстро́ганаў і іншыя.* А таксама ўсе прыклады, дзе змешчана інфармацыя пра ўласныя асабовыя імёны і прозвішчы, уласныя геаграфічныя назвы (тапонімы) [3, с. 182–187]: *фі́нскае мужчы́нскае імя Кале́ва, татарскае жаночае імя Айна́за, запазычаныя з*

заходніх моў: *Атала, Заза, Нана*; тапонімы *Верхань, Гарадзень, Жыцень, Карасцень, Хацень; Мантэвідэа*.

5. Словы-тлумачэнні абрэвіятур: ЦК (цэка), ЦК КПБ (цэка капэбэ), ЦК КПСС (цэка капэээс).

6. Словы, што пішуцца праз злучок з часціцай *такі*: *зноў-такі, усё-такі, так-такі, але: такі-сякі*.

7. Філасофскі тэрмін *не-я*.

Група 2. Словы, над якімі знак(і) націску ўжывае(ю)цца. Гэта самая шматлікая група. Націскныя склады ў такіх словах пазначаюцца пры дапамозе двух знакаў: ` (гравіс) і ´ (акут). Праўда, у раздзеле «Паметы і знакі» [3, с. 10] пра спецыфіку іх выкарыстання нічога не сказана, што, безумоўна, можна лічыць рэдактарскім недаглядам і ўплывае на сістэмнае выкарыстанне надрадкавых элементаў. Сярод адзначанай групы намі ўстаноўлена сем падгруп: 1) словы, дзе ўжываецца адзін знак акут ´; 2) словы з адным знакам ` (гравіс); 3) словы, дзе выкарыстоўваюцца два аднолькавыя знакі акут ´; 4) словы, дзе стаяць два розныя знакі – ` (гравіс) і ´ (акут); 5) словы, дзе маюцца тры надрадкавыя знакі – два знакі ` (гравіс) і адзін знак ´ (акут); 6) словы з чатырма надрадкавымі знакамі – тры гравісы ` і адзін акут ´; 7) словы з трыма надрадкавымі знакамі – адзін ` гравіс і два знакі акут ´.

2.1. Словы, дзе ўжываецца адзін знак ´ (акут). Да гэтай падгрупы належаць:

2.1.1. Усе простыя словы, якія складаюцца з двух і больш складоў. Націск тут зафіксаваны над дзевяццю літарамі, што абазначаюць галосныя гукі:

– над літарай *а*: *а́зімутны, а́лібі, абра́за, дзі́рва́н, дыназа́ўр, калянда́р, канфе́ранс, калашы́на, чапя́ла* і інш.;

– над літарай *я*: *я́блык, я́лаўка, праця́ць, прамя́няць, яцвя́жскі, лабія́льны, акумуля́тар, мядзя́к, пля́да, футля́р, дзеўча́ня, імя́, мітусня́* і інш.;

– над літарай *о*, нягледзячы на тое, што яна з'яўляецца сігналам націскага склада: *во́бад, ало́э, до́ля, лядо́ўня, ільго́та, дэ́дэро́н, наро́д, хао́с, вязьмо́, дэ́но, харчо́, манто́, рэўко́м, хвалько́* і іншыя. Выключэнне складаюць асобныя складаныя словы, дзе над літарай *о* знак націску не стаіць: *крокаме́р, фотакáртка, фотазды́мак, фок-ма́чта, фосфарзмяшча́льны, фосфарнакі́слы, форс-мажо́р, фот-гадзі́на, хормáйстар, хронаскапі́чны, часоваабавя́заны, чатырох'я́русны, штодзэ́нь, штове́чар, штого́д, штоме́сяц, штоты́дзень, што-нішто́, штормтра́п; але: дно́паглы́бны* і інш.;

– над літарай *э*, нягледзячы на тое, што яна з'яўляецца сігналам націскага склада ў словах славянскага паходжання: *э́пас, чэ́рвеньскі,*

дварэц, да рэшты, дрэва, шчэпа, падрэз, упярэмешку, чарэмышына, шасэ і іншыя;

– над літарай *е*: *эхаць, алэй, рэзэrv, дакумэнт, крадзэж, падпэрці, прунэлевы, эдэльвэйс, рэкардсмэн, жэлé, пікé, рэлé і інш.;*

– над літарай *у*: *ўльтра, дўдка, дўчэ, ігўмення, клўнак, кажўх, птуўка, урассыннўю, прыгажўн, макулату́ра, какаду́ і інш.;*

– над літарай *ю*: *юта, лўдзі, капцўр, інтэrv'ю, упершыню́ і іншыя;*

– над літарай *ы*: *іспы́т, чаты́ры, буры́тын, дзяншчы́к, кансультацыйны, шаішлы́к, учацвярх, ільняны́, касцяны́, пластавы́, шарсцяны́ і інш.;*

– над літарай *і*: *іскра, ілісты, іклы, калібры, каляіна, канцэрціна, дэпазітар, чахахбілі, дзяўбіці, застудзіць, канваір і інш.*

2.1.2. Складанаскарочаныя словы: *дыпкур'ёр, вільгацямёр, газавправод, камсастаў, крокамёр, маскхалат, метрабўд, райвыканком, але: металалом, прамтавары.*

2.1.3. Складаныя словы, дзе націск на першым складзе другой часткі: *брандвэхта, вэксалядавец, дванаццаціпэрсны, дваццацігóддзе, лыжарóлеры, канцэртма́йстар, капельма́йстар, кішачнапóласцевыя, мяккашэ́рсны, насаглóтка, паралельнадзéючы, перысталістыя, таксапáрк, фосфарнакі́слы, чатырох'ярусны, але: àграмі́німум, àгратэ́хніка, вэ́рхнядзві́нскі, вàтэ́рлінія, вàтэ́рпóла, вё́ралісты, лаўраві́шня, лèsату́ндра, піяне́рла́гер;*

2.1.4. Складаныя іншамоўныя словы: *брандспóйт віцмундзі́р, вундэ́ркінд, гуміара́бік, але: блòкпóст, брандмаўэ́р, дднжу́ан, дднкíхот, штрэйкбрэ́хер;*

2.1.5. Складаныя словы, напісаныя праз злучок, калі першае слова з'яўляецца аднаскладовым: *больш-мэ́ни, перш-на́пери, план-гра́фік, план-ка́рта, план-схэ́ма, сам-на́сам, тайм-аў́т, фільм-канцэ́рт, фільт-прэ́с, шрыфт-ка́са, штаб-афіцэ́р, цэх-лабаратóрыя, член-карэспандэ́нт, яхт-клуб, але: стòп-кра́навы, стòп-сі́гнал, та́нк-амфі́бія, тры́н-травá, трэд-юніён, тэáтр-буф, шта́б-кватэ́ра, шэйх-уль-ісла́м;*

2.1.6. Асобныя складаныя словы, напісаныя праз злучок, калі ў другой частцы літара ё абазначае націскны галосны гук: *генерáл-маёр.*

2.2. Словы з адным знакам ` (гравіс) для абазначэння пабочнага націску. Гэта найперш складаныя словы, дзе ў другой частцы ёсць літара ё, над якой няма знака націску: *вэ́чназялёны, двухсòтрублёвы, злучанапялёсткавыя, ма́ламаёмасны, вў́гленад'ёмнік.*

2.3. Словы, дзе выкарыстоўваюцца два аднолькавыя знакі акут ´. Да іх належаць:

2.2.1. Складаныя словы, напісаныя праз злучок: *авіяцыйна-спарты́ўны, агарóдніна-малóчны, ілжэ́-Антóнаў, перакаці́-пóле, а́льма-ма́тэр, буржуáзна-дэмакраты́чны, буржуáзна-памéшчы́кі, бю́джэ́тна-*

фінансавы, дзе-нідзэ, вагон-выстаўка, вагон-лядбўня, вагонна-паравозны, вагон-рэстаран, вакуум-помпа, пілот-інструктар, раман-газэта, раным-рана, цынкава-свінцовы, ярка-чырвоны і інш.

2.2.2. Непадзельныя словаспалучэнні. Тут, як правіла, у кожным слове абазначаны націсны склад: *мамаева нашэсце, грамадска карысны, навукóва абгрунтаваны, персónа нон грáта* і інш.

2.4. Словы, дзе стаяць два розныя знакі – ` (гравіс) і ´ (акут). Да іх адносяцца:

2.4.1. Складаныя словы, напісаныя разам, калі асноўны націск падае не на першы склад другой часткі слова: *асфальтабетон, бдэзапáс, гэацэнтрызм, бронеаўтамабіль, вагонабудаўнічы, вёерападóбны, відэатэлефон, вòднаспартыўны, вòднаэнергетычны, вышэйназваны, галёўпаштáмт, гòрнарабóчы, ілжэвучэнне, літмантáж, лацінаамерыкáнскі, прáмфінплáн* (прамыслова-фінансавы план), *утыльсыравіна* і інш. Аднак ёсць нямала лексем, дзе:

а) у падобнай пазіцыі пабочныя націск не пастаўлены: *круцігалóўка, керамзітабетон, зернеўпарадкаванне, кіслародазарóдны, першапрахóдчык, міралюбівы, сарвігалава, сальтамарталіст, узаемнапрымáльны, этылбензól, этыласілікáтны, яснавяльмóжны* (гіст.);

б) ёсць пабочны націск, калі асноўны падае на першы склад другой часткі слова: *ілжэсвэдка, Ілжэдзмітрый;*

в) пабочны націск пазначаны знакам ´ (акут): *жыванараджэнне,*

г) пабочны націск пазначаны знакам ` (гравіс), а слова пішацца праз злучок: *альфа-выпрамяненне, альфа-жалéза, альфа-прамяні, альфа-распáд, аўдыёнц-зáла* (ж. р.) і *аўдыёнц-зала* (м. р.); *блòк-дыягрáма, блòк-кантáкт, блòк-механізм, блòк-сігнáл, блòк-сістэма, блòк-схэма; брам-стэньга; бүгі-вўгі; з бұхты-барáхты; бэ́та-выпрамяненне, бэ́та-жалéза, бэ́та-распáд, бэ́та-часціца, ваённа-адміністрацыйны, ваённа-марскі, ваённа-наветраны, ваённа-юрыдычны; віцэ-адмірáл, віцэ-кóнсул, віцэ-прэзідэ́нт, вòдна-меліярацыйны, вòдна-матóрны, вòляй-нявóляй, вòленс-но́ленс, вўсна-паэтычны, гáма-выпрамяненне, гáма-прамяні, гáма-часціцы, грòт-мáчта, далáй-лáма, дòбberman-пінчэр, дýзель-матóр, дына́ма-машы́на, зюйд-вэ́ст, зюйд-óст, кааператыўна-калгáсны, ка́бель-кран, ківáват-гадзі́на, кòк-сагы́з, лòрд-мэ́р, лу́на-па́рк, лю́мпен-пралетарыя́т, ма́рш-пара́д, ме́цца-сапра́на, ме́цца-ты́нта, ме́ч-ры́ба, мòлат-ры́ба* і інш.

2.5. Словы, дзе маюцца тры надрадковыя знакі – два знакі ` (гравіс) і адзін знак ´ (акут).

2.5.1. Гэта складаныя словы, дзе ёсць тры асновы: *àвяматòрабудава́нне, àвямётэаслужба, агарòднінабульбасхóвішча, вèрхнекаме́ннаву́гальны, гідраме́тэаслужба, цèплаэлектрацэ́нтрáль, трубаэлеќтразва́рачны, па́ртдзя́ржкантро́ль, ра́дыёгидраакусты́чны,*

спэктрафòтаметрýчны, старàцаркòўнаславянскі, палітпрасвєтрабòта, сàўінфàрмбюрò.

2.6. Словы з чатырма надрадковымі знакамі – тры гравісы ` і адзін знак акут ´. Напрыклад: *àўтавèламòтагòнкі.*

2.7. Словы з трыма надрадковымі знакамі – адзін ` гравіс і два знакі акут ´. Такое слова пішацца праз злучок, дзе першая лексема складаецца з дзвюх асноў: *вòдаправòдна-каналізацыйны.*

Заклучэнне. Акцэнтацыя «Слоўніка цяжкасцей беларускай мовы» ў большасці выпадкаў садзейнічае лепшаму засваенню нормаў пісьмовай і вуснай мовы. Аднак аўтары і рэдактары лексікаграфічнага выдання непаслядоўна выкарыстоўваюць спецыяльныя знакі для абазначэння націскных складоў, што, па-першае, не спрыяе аб'ектыўна ацэньваць моўныя факты з пункту гледжання правільнасці або няправільнасці іх вымаўлення (*пìф-пáф, тра-та-тá, трах-тарарáх, цìк-тáк*), па-другое, у асобных выпадках не дазваляе ўстанавіць наяўнасць пабочнага націску ў шматскладовых і складаных словах: *пылаўлòўнік, пыланепранікáльны, пылападòбны, прадэзінфіцыраваць, прадэфіліраваць, пралетарызавáны*; па-трэцяе, не садзейнічае сістэмнаму выкарыстанню надрадковых знакаў (гравіс ` і акут ´). Параўнайце: *гòрна-абагачáльны і гòрнаартылерыйскі, лімòнна-жòўты і лімòннакіслы, кòнтр-адмірál, мяса-малòчны і мясапрадúкты, óптыкаэлектрòніка і óптыка-электрòнны; прэс-клуб, прэс-мòлат, прэс-фíльтр, прэс-цэнтр; гідратòрмаз, гúстанасéлены, але гідратэхніка, гідрапрывòд, гúставалòсы* (пабочнага націску няма).

Падрыхтоўка такіх выданняў – складаны і працаёмкі працэс. Рэдактару падчас працы варта быць уважлівым і сачыць за тым, каб кожны выкарыстаны знак меў сваё лагічнае абгрунтаванне або тлумачэнне ў апарце лексікаграфічнай кнігі ці ў слоўнікавым артыкуле.

Бібліяграфічныя спасылкі

Арашонкава Г. У., Лемцюгова В. П. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / Пад рэд. М. В. Бірылы, А. І. Падлужнага. Мінск : Выш. шк., 1986. 210 с.

Плотнікаў Б. А., Антанюк Л. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск : Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны Дом, 2003. 672 с.

Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. Мінск : Выш. шк., 1990. 222 с.